

УДК 349.4(477)

ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ: ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

Лісова Т.В., к. ю. н.,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено актуальним питанням у сфері відновлення земель. Акцентовано увагу на ролі відновлення земель в умовах кризового якісного стану земель. Здійснено порівняльний аналіз відновлення та відтворення земель.

Ключові слова: відновлення, заходи, відтворення, якісний стан земель, негативні процеси природного та техногенного характеру, охорона, земельна реформа.

Статья посвящена актуальным вопросам в сфере восстановления земель. Акцентируется внимание на роли восстановления земель в условиях кризисного качественного состояния земель. Осуществлен сравнительный анализ восстановления и воспроизведения земель.

Ключевые слова: восстановление, мероприятия, воспроизведение, качественное состояние земель, негативные процессы природного и техногенного характера, охрана, земельная реформа.

Lisova T.V. RESTORATION OF LANDS: SPECIFIC THEORETICAL ISSUES

The article deals with the complex analysis in the field of land restoration. Attention is focused on the role of land restoration in the conditions of the crisis quality of land. The comparative analysis of the restoration and reproduction of land.

Key words: restoration, measures, reproduction, qualitative condition of lands, negative processes of natural and technogenic nature, protection, land reform.

Постановка проблеми. Відповідно до Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року, затвердженої Законом України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI, стан земельних ресурсів в Україні близький до критичного [1]. При цьому погіршення якісного стану земель триває.

Деградація земель та опустелювання є одними з найбільш серйозних викликів для сталого розвитку країни, які спричиняють істотні проблеми екологічного й соціально-економічного характеру. За даними різних установ, площа деградованих і малопродуктивних земель становить від 10–12 до 14–15 млн га.

Третина орних земель є еродованими, втрати органічних речовин складають близько 20–30%, істотно знижуються запаси поживних речовин, приблизно 40% орних ґрунтів у підорному шарі ущільнені, локально проявляється забруднення радіонуклідами, важкими металами, а також спостерігається підтоплення, заболочування, опустелювання земель [2, с. 18].

Варто підкреслити, що Олешківські піски площею більше 160 тис. га, розташовані в Херсонській області, за своїми ознаками можуть бути віднесені до напівпустель. Крім того, у Печенізькому районі Харківської області знаходиться Харківська пустеля, або, як її ще називають, Кицівська пустеля, Бугристі піски, протяжністю 2 км.

Як слушно зазначають фахівці, опустелювання й деградація земель – це виклик усьому людству, адже якісні ґрунти є основою сільського господарства. Саме розвиток деградації земель у певному регіоні може викликати серйозну загрозу для продовольчої безпеки, від чого може постраждати велика кількість населення [3, с. 81]. Поширеними формами прояву опустелювання вчені вважають вису-

шування, засолення, оглинення, опіщання та омоховіння [3, с. 83].

Незважаючи на певні зусилля з боку державних інституцій, істотно погіршення якості земельних ресурсів упродовж останніх років невинно триває.

Стан дослідження. Правові проблеми відновлення земель є надзвичайно актуальними в сучасних умовах. Серед українських авторів, які розглядали цю тематику, варто особливо виокремити праці М.А. Дейнеги, П.Ф. Кулинич, О.П. Куцевич, А.Л. Місінкевич, В.В. Носіка, С.В. Хомінець та інших. Не менш вагомим є внесок учених-ґрунтознавців. Так, особливу увагу проблемам охорони й відновлення земель приділено в роботах С.А. Балюка, А.В. Кучера та В.В. Медведєва.

Метою статті є дослідження низки питань правового забезпечення відновлення земель.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах питання відновлення земель набувають особливої актуальності.

Насамперед доцільно з'ясувати, що означає термін «відновлення» земель. У контексті зазначеного варто звернутись до енциклопедичних і лінгвістичних літературних джерел. Проте доцільно зауважити, що терміни «відновлення» та «відтворення» не є тотожними. Так, відповідно до «Великого тлумачного словника сучасної української мови» слово «відновлювати» означає «повертати попередній вигляд чому-небудь пошкодженному, зіпсованому, зруйнованому» [4, с. 175]. Водночас термін «відтворення», зокрема «відтворення природних ресурсів», означає штучне підтримання кількості природних ресурсів на певному рівні [4, с. 182]. «Новий тлумачний словник української мови» містить аналогічні положення, надаючи визначення слова «відновлення» як «повернення попереднього вигляду чому-небудь пошкодженному, зі-

псованому, зруйнованому; приведення до попереднього стану; поновлення; відбудова; повернення на старе» [5, с. 433]. Термін «відтворення» означає відтворювати знову те саме, повторювати, репродукувати, копіювати [5, с. 457].

Отже, якщо йдеться про відновлення якісних властивостей земель (зокрема, родючості ґрунтів), то доцільно вживати саме термін «відновлення». При цьому відбувається приведення стану земель від існуючого пошкодженого до первісного якісного стану (ідеться про певні позитивні зміни, у тому числі й ґрунтової родючості).

Варто зазначити, що якість земель характеризується певною сукупністю як позитивних, так і негативних їх властивостей.

У контексті зазначеного досить слушним є запропонований підхід до визначення сутності відновлення ґрунтів як їх здатності реанімувати продуктивні та екологічні функції після призупинення дії деградаційних процесів або часткового чи повного відновлення морфологічних особливостей, фізико-хімічних властивостей та екологічних функцій після їх повного знищення за рахунок природних ґрунтовірних процесів або рекультиватії [6, с. 92].

Проте зазначені терміни в більшості наукових праць, як правило, ототожнюються. Так, І.Б. Калінін відносить відтворення й відновлення природних ресурсів до самостійного виду використання природних ресурсів, що є наслідком більш раннього антропогенного впливу, упродовж якого відбулось перевищення господарського використання природного ресурсу, що викликало необхідність відновлення порушеної екологічної рівноваги [7, с. 49–50].

Як зазначається в інших наукових працях, відтворення природних ресурсів розглядають як природний і штучний процес приросту запасів природних ресурсів, відновлення їхніх якісних характеристик. Зазначена позиція свідчить про ототожнення понять «відтворення природних ресурсів» та «відновлення природних ресурсів» [8, с. 107].

Я.В. Гераськін розглядає поняття «відтворення природних ресурсів» як сукупність заходів, спрямованих на підтримання тих умов, які максимально сприяють протіканню природних процесів відновлення (утворення) природних ресурсів [9, с. 6]. У цьому визначенні вчений фактично прирівнює відновлення природних ресурсів до їх утворення.

В.В. Петров проводить своєрідне розмежування понять «відтворення природних ресурсів» і «відновлення природних ресурсів». Так, на його думку, відтворення природних ресурсів являє собою сукупність державних та громадських заходів, спрямованих на поповнення й збільшення поновлюваних природних ресурсів або посилення корисних властивостей природних об'єктів [10, с. 367]. Водночас «відновлення природних ресурсів» є сукупністю державних і громадських заходів, спрямованих на поповнення природних ресурсів або посилення корисних властивостей природних об'єктів, втрачених у результаті дії антропогенних або стихійних сил [10, с. 367].

Отже, учений певною мірою ототожнює зазначені поняття. Єдина межа між ними проходить у тому, що під час відтворення природних ресурсів, на думку науковця, відбувається не лише поповнення, а й збільшення поновлюваних природних ресурсів, посилення корисних властивостей природних об'єктів, а під час відновлення – тільки поповнення природних ресурсів без їх збільшення, а також посилення корисних властивостей природних об'єктів, втрачених у результаті дії антропогенних чи стихійних сил.

Інші науковці також не розмежовують поняття «відновлення» та «відтворення» земель, розглядаючи відтворення природних ресурсів як урегульовану нормами права діяльність власників і користувачів земельних ділянок, на яких знаходяться природні ресурси, спрямовану на підвищення їх кількісних та якісних характеристик [11, с. 19].

О.А. Рябов, досліджуючи роль права в організації відтворення природних ресурсів, доходить висновку, що відтворення природних ресурсів набуло конституційного значення та є об'єктивною необхідністю, зумовленою постійно зростаючим їх споживанням, а також деякими негативними наслідками господарської та іншої діяльності [12, с. 22].

На думку В.В. Петрова, відтворенням охоплюється не природний об'єкт як такий (земля, надра, води, ліси тощо), а лише його окремі компоненти, що входять до складу цього природного об'єкта (ідеться насамперед про родючість ґрунтів) [13, с. 25]. Як переконує науковець, діяльність людини щодо відтворення природних ресурсів здійснюється в межах природного середовища, за його сприяння, відповідно до законів його розвитку [13, с. 25].

Очевидно, що вчений аналізує особливості відновлення природних об'єктів, оскільки йдеться саме про відновлення якісних властивостей земель, зокрема ґрунтів (їх родючість).

О.В. Басай, розглядаючи особливості відновлення природних рослинних ресурсів, яке, на його думку, полягає в приведенні об'єктів рослинного світу та рослинних угруповань до їх природного рослинного стану, доходить висновку, що відновлення є однією з основних форм відтворення природних рослинних ресурсів. При цьому поняття «відтворення» та «відновлення» щодо природних рослинних ресурсів, на переконання науковця, співвідносяться як загальне й часткове [14, с. 654]. Його думку поділяє О.М. Ткаченко, яка, аналізуючи зміст ст. 23 Закону України «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р. № 591-XIV, відносить відновлення природних рослинних ресурсів до системи форм їх відтворення [15, с. 126].

Справді, згідно зі ст. 23 Закону України «Про рослинний світ» відтворення природних рослинних ресурсів забезпечується такими шляхами: сприянням природному відновленню рослинного покриву, штучним поновленням природних рослинних ресурсів, запобіганням небажаним змінам природних рослинних угруповань та негативному впливу на них господарської діяльності, зупиненням

(тимчасово) господарської діяльності з метою створення умов для відновлення деградованих природних рослинних угруповань.

Відповідно до Правил відтворення лісів, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р. № 303, відтворення лісів здійснюється постійними лісокористувачами та власниками лісів на лісових ділянках, що були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища, рідколісся, насадження, що загинули, тощо), шляхом відновлення, а на землях, що раніше не були зайняті лісом, насамперед непридатних для використання в сільському господарстві або виділених для створення захисних лісових насаджень лінійного типу, – лісорозведення [16].

Аналіз двох вищезазначених нормативно-правових актів дає змогу зробити висновок, що відновлення лісу як відтвореного природного об'єкта здійснюється на лісових ділянках, що раніше були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища, рідколісся, насадження, що загинули, тощо).

Варто підкреслити, що не всі природні об'єкти є відтворюваними. Ліс, на відміну від землі, є відтворюваним природним об'єктом. Можливе його відтворення на лісових ділянках, раніше вкритих лісовою рослинністю. Такий природний об'єкт, як земля, взагалі є невідтворюваним, проте він є відновлюваним. Як слушно зазначає А.П. Гетьман, відтворення лісів полягає в здійсненні лісових та агротехнічних заходів відповідно до природоохоронних вимог із метою створення нових лісонасаджень [17, с. 262]. У ст. 23 Закону України «Про рослинний світ» ідеться про природне відновлення рослинного покриву, штучне поновлення природних рослинних ресурсів. Таким чином, у зазначеному законі термін «відновлення» відповідає сутності терміна «відтворення», оскільки ідеться про кількісний вимір, а саме про відтворення рослинного покриву.

На думку І.Б. Калініна, в основі поділу природних ресурсів на відновлювані та невідновлювані лежить здатність природних об'єктів до збереження, підтримання їх у первинному кількісному та якісному складі [18, с. 28].

Окремі науковці, зазначаючи, що природні ресурси можуть відновлюватись як за сприяння людини, так і під час природного кругообігу речовин у природі, наголошують на тому, що критерієм віднесення ресурсів до невідновлюваних є неможливість їх відновлення за час, що відповідає часу господарської діяльності людини (такими є, наприклад, мінеральні ресурси) [14, с. 653].

Стаття 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII серед основних принципів охорони навколишнього природного середовища виокремлює екологізацію матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій [19]. Зазначене свідчить про розмежування законодавцем термінів «відтворення» та «відновлення». Отже, є

відновлювані природні ресурси, до яких належать насамперед землі, якісний стан яких підлягає відновленню.

Правовими заходами відновлення земель, які стосуються їх якісного стану, доцільно вважати рекультивацию порушених земель, консервацію деградованих і малопродуктивних земель, меліорацію земель тощо.

Варто виокремити природне та штучне відновлення земель. Так, заходом природного відновлення земель є консервація деградованих і малопродуктивних земель. Заходом штучного відновлення є рекультивация порушених земель.

Отже, під час відновлення йдеться не лише про поліпшення якісного стану та підвищення продуктивності земель, а й про інші параметри, наприклад, відновлення ґрунтового покриву порушених земель. Родючість є головною продуктивною функцією ґрунтів та характеризується насамперед вмістом гумусу. Доцільно погодитись із М.В. Шульгою, що питання підвищення ґрунтової родючості останнім часом набувають особливої актуальності [20, с. 145–146]. Саме завдяки родючості, як зазначає науковець, землі сільськогосподарського призначення виконують унікальну й незамінну функцію основного засобу виробництва продукції рослинництва та тваринництва [21, с. 276]. З.П. Паньків, розглядаючи родючість ґрунтів як їх унікальну властивість, підкреслює, що в наукових колах відсутня єдина позиція стосовно відновності ґрунтів [6, с. 91]. Так, прибічники думки про невідновність ґрунтів обґрунтовують власну позицію неспівмірністю часу відновлення знищених ґрунтів із терміном життя одного покоління [6, с. 92]. Проте, незважаючи на довготривалий процес, родючість ґрунтів може бути відновлена. Адже ґрунтам, за підсумками багаторічних досліджень ґрунтознавців, притаманна зворотність – важлива властивість, яка полягає в здатності відновлювати притаманні їй модальні параметри після припинення механічного або хімічного навантаження [22, с. 77].

Сучасна ґрунтознавча наука доходить висновку про те, що родючість ґрунту полягає в його здатності задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, теплі в достатній кількості для їх нормального розвитку, які в сукупності є основним показником якості ґрунту [23, с. 204]. ґрунтова родючість поділяється на потенційну (природну) та ефективну (ідеться про набуту родючість під впливом обробітку, зокрема внесення мінеральних добрив, меліорації) [24, с. 15]. Сучасні ґрунтознавці поділяють відтворення родючості ґрунтів на просте й розширене. Так, простим відтворенням родючості ґрунтів є повернення продуктивних функцій і втрачених якостей тимчасово виснажених ґрунтів до вихідного генетично притаманного їм стану для забезпечення сталого урожаю та його якості. Розширене відтворення полягає в наданні ґрунтам більш високої продуктивності та кращих властивостей, ніж це притаманно їх вихідному стану, що забезпечує зростання як врожаю, так і його якості [23, с. 204–205]. Крім того, в окремих випадках ідеться також

про неповне відтворення родючості, якщо потенціал родючості знижується порівняно з вихідним рівнем, що призводить до деградації ґрунтів [25, с. 92–93].

Висновки. Терміни «відтворення» та «відновлення» не є тотожними, їм властива певна специфіка. Відновлення земель має здійснюватись у різних правових формах. Термін «відновлення земель» доцільно вживати щодо відновлення якісного стану земель. Вважаємо за доцільне розглядати якісний стан земель як сукупність негативних і позитивних властивостей земель щодо їх використання та здатності виконання ними відповідних функцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 26. Ст. 218.
2. Заришняк А.С. та ін. Наукове забезпечення управління ґрунтовими ресурсами в контексті євроінтеграційних процесів: наукова доповідь. Х.: Смуґаста типографія, 2016. 44 с.
3. Медведєв В.В. Про деякі дискусійні і невирішені проблеми у дослідженнях ґрунтів. Х.: ФОП Бровін О.В., 2017. 188 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упор. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
5. Новий тлумачний словник української мови: в 4 т. / уклад. В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. К.: Аконті, 2000. Т. 1. 911 с.
6. Паньків З.П. Ґрунтові ресурси: значення та функції. Вісник Одеського національного університету. Серія «Ґеоґрафічні та геологічні науки». 2015. Вип. 2. С. 84–95.
7. Калинин И.Б. Рациональное использование природных ресурсов и охрана окружающей среды как основа устойчивого природопользования. Вестник Томского государственного университета. 2003. № 379. С. 48–51.
8. Дейнега М.А. Окремі аспекти визначення природоресурсних правовідносин. Збірник матеріалів першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (Одеса, 9–10 вересня 2016 р.). О.: Юридична література, 2016. С. 107–108.
9. Гераськин Я.В. Воспроизводство природных ресурсов (теория, тенденции, проблемы): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 08.00.01; Орловский гос. аграрный ун-т. Орел, 1999. 21 с.
10. Петров В.В. Правовая охрана природы в СССР: учебник. М.: Юридическая литература, 1984. 384 с.
11. Крассов О.И. Право лесопользования в СССР. М.: Наука, 1990. 238 с.
12. Рябов А.А. Роль и значение права в организации воспроизводства природных ресурсов. Вестник ТИСБИ. 2002. № 4. С. 22–26.
13. Петров В.В. Экология и право: монография. М.: Юридическая литература, 1981. 224 с.
14. Басай О.В. Поняття відтворення природних рослинних ресурсів. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 61. С. 650–656.
15. Ткаченко О.М. Правові проблеми правовідносин в галузі відновлення природних ресурсів. Юридичний науковий електронний журнал. 2016. № 6. С. 125–128. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/36.pdf.
16. Про затвердження правил відтворення лісів: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р. № 303 / Кабінет Міністрів України. Офіційний вісник України. 2007. № 16. Ст. 589.
17. Гетьман А.П. Право користування рослинним світом та його охорона. Екологічне право України: підручник / за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. Х.: Право, 2005. С. 235–269.
18. Калинин И.Б. Природоресурсное право. Основные положения. Томск, 2000. 161 с.
19. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.
20. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях: монография. Х., 1998. 223 с.
21. Шульга М.В. Особливості використання та охорони земель сільськогосподарського призначення. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: монографія / за ред. А.П. Гетьмана та В.Ю. Уркевича. Х.: Право, 2012. С. 271–350.
22. Медведєв В.В. Физические свойства и обработка почв в Украине. Х.: Изд-во «Городская типография», 2013. 224 с.
23. Балюк С.А. та ін. Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України. К.: Аграрна наука, 2012. 240 с.
24. Гавриш Н.С. Правова охорона ґрунтів в Україні: монографія. О., 2008. 228 с.
25. Балюк С.А., Гапєєв Л.В. Нормативно-правове забезпечення збереження ґрунтів і відтворення їхньої родючості з урахуванням зарубіжного досвіду. Рациональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти: монографія / ред. С.А. Балюк, А.В. Кучер. Х.: Смуґаста типографія, 2015. С. 84–107.